

IQTISODIY SUD ISHLARINI YURITISHDA RAQAMLI DALILLARDAN FOYDALANISHNING PROTSESSUAL-HUQUQIY MUAMMOLARI

Abdulboqiyev Xojiakbar Kamoliddin o'g'li

Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti magistranti.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21913410>

Annotatsiya. Mazkur maqolada iqtisodiy sud ishlarini yuritishda raqamli dalillardan foydalanishning nazariy va protsessual-huquqiy muammolari tahlil qilinadi. 2024-yil 21-noyabrda O'RQ-1003-son Qonun bilan Iqtisodiy protsessual kodeksga elektron ma'lumotlar va raqamli dalillar to'g'risidagi maxsus normalar kiritilganidan keyin muammo raqamli dalilni huquqiy tan olishdan uni amaliy tekshirish va baholash standartlarini shakllantirish bosqichiga o'tgani asoslanadi. Milliy ilmiy tadqiqotlar, xorijiy doktrina va xalqaro standartlar qiyosiy tahlil qilinib, elektron pochta, messenjer yozishmalari, skrinshotlar, bank va platforma qaydlari, audio-video materiallar hamda avtomatik hosil bo'ladigan tizim ma'lumotlarini baholash uchun aloqadorlik, maqbullik, haqiqiylik, yaxlitlik, ishonchlilik, to'liqlik, vaqt aniqligi va qayta tekshiriluvchanlik mezonlaridan iborat model taklif etiladi. Shuningdek, raqamli dalil tavsifnomasi, dalilning harakatlanish zanjirini qayd etish, uchinchi shaxs platformalaridagi ma'lumotlarni tezkor saqlab qolish va Oliy sud darajasida texnologik neytral tekshiruv mezonlarini ishlab chiqish yuzasidan takliflar ilgari suriladi.

Kalit so'zlar: iqtisodiy nizo, raqamli dalil, elektron ma'lumot, isbotlash, maqbullik, haqiqiylik, yaxlitlik, xesh qiymati, skrinshot, elektron pochta, platforma qaydi, iqtisodiy sud.

ПРОЦЕССУАЛЬНО-ПРАВОВЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЦИФРОВЫХ ДОКАЗАТЕЛЬСТВ В ЭКОНОМИЧЕСКОМ СУДОПРОИЗВОДСТВЕ

Аннотация. В статье анализируются теоретические и процессуально-правовые проблемы использования цифровых доказательств в экономическом судопроизводстве. Обосновывается, что после включения в Экономический процессуальный кодекс Республики Узбекистан специальных норм об электронных данных и цифровых доказательствах Законом № ЗРУ-1003 от 21 ноября 2024 года ключевой вопрос переместился от признания цифровых доказательств к формированию единых стандартов их проверки и оценки. На основе сравнительного анализа национальной доктрины, зарубежных исследований и международных стандартов предлагается модель оценки цифровых доказательств, включающая относимость, допустимость, аутентичность, целостность, достоверность, полноту, точность времени и возможность повторной проверки. Сформулированы предложения о введении описания цифрового доказательства, фиксации цепочки его движения, оперативном сохранении данных на платформах третьих лиц и разработке технологически нейтральных судебных рекомендаций.

Ключевые слова: экономический спор, цифровое доказательство, электронные данные, доказывание, допустимость, аутентичность, целостность, скриншот, электронная почта, судебная практика.

PROCEDURAL AND LEGAL ISSUES OF USING DIGITAL EVIDENCE IN ECONOMIC COURT PROCEEDINGS

Abstract. The article examines theoretical and procedural issues concerning the use of digital evidence in economic court proceedings. It argues that after the adoption of Law No. O'RQ-1003 of 21 November 2024, which introduced special provisions on electronic data and digital evidence into the Economic Procedural Code of Uzbekistan, the principal challenge

shifted from legal recognition to the development of consistent judicial standards for verification and assessment. Drawing on Uzbek scholarship, foreign doctrine and international standards, the article proposes an assessment model based on relevance, admissibility, authenticity, integrity, reliability, completeness, time accuracy and verifiability. It also advances practical proposals concerning a digital-evidence description sheet, chain-of-custody recording, preservation of third-party platform data and technology-neutral judicial guidelines.

Keywords: economic dispute, digital evidence, electronic data, proof, admissibility, authenticity, integrity, screenshot, e-mail, platform log, economic court.

KIRISH

Raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi iqtisodiy munosabatlarda huquqiy faktlarning shakllanish usulini tubdan o'zgartirdi. Shartnoma tuzish va bajarish, to'lovlarni amalga oshirish, tovar harakatini kuzatish, korporativ topshiriqlar berish, xizmatlarni qabul qilish va majburiyat bajarilganini tasdiqlash ko'pincha elektron muhitda sodir bo'ladi. Nizo yuzaga kelganda esa aynan elektron pochta, messenjer yozishmalari, bank tranzaksiyasi, platforma jurnali, elektron hujjat, audio-video fayl yoki axborot tizimining avtomatik qaydi taraflar pozitsiyasining asosiy isbotlash manbaiga aylanishi mumkin. Shu sababli raqamli dalil masalasi iqtisodiy sudlov uchun yordamchi texnik masala emas, balki isbotlash institutining markaziy yo'nalishlaridan biridir.

O'zbekiston protsessual huquqida elektron dalillar masalasi uzoq vaqt davomida yozma va ashyoviy dalillar doirasida talqin qilib kelindi. O.Sh. Pirmatovning iqtisodiy va fuqarolik sud ishlarini yuritishda elektron dalillarning protsessual jihatlariga bag'ishlangan PhD tadqiqotida elektron dalillarni alohida protsessual tartibda belgilash, ularni qabul qilish, tekshirish va baholash qoidalarini qonunchilikda mustahkamlash zarurligi ilgari surilgan (Pirmatov, 2020).

Keyingi DSc tadqiqotida esa sud ishlarini raqamlashtirish va virtualashtirish protsessual tizimni alohida elektron xizmatlardan yaxlit raqamli muhitga o'tkazish masalasi sifatida rivojlantirilgan (Pirmatov, 2023a). Mazkur ilmiy yo'nalish milliy huquqdagi keyingi islohotlar uchun muhim doktrinal zamin yaratdi.

2024-yil 21-noyabrdagi O'RQ-1003-son Qonun bilan Iqtisodiy protsessual kodeksga 76¹-modda — «Elektron ma'lumotlar» va 76²-modda — «Raqamli dalillar» kiritildi. Amaldagi kodeks elektron ma'lumotni elektron qurilmalar va axborot tizimlaridan, shuningdek axborot texnologiyalaridan foydalangan holda yaratiladigan, ishlov beriladigan va saqlanadigan ma'lumot sifatida, raqamli dalilni esa ish uchun ahamiyatli holatlar to'g'risidagi ma'lumotlar mavjud bo'lgan elektron ma'lumot sifatida belgilaydi (O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiy protsessual kodeksi [IPK], 2018, 76¹–76²-moddalar). K.X. Davletovning iqtisodiy sud ishlarida axborot texnologiyalarini qo'llashga oid tadqiqotidagi ayrim takliflar, jumladan elektron ma'lumotni mutaxassis ishtirokida qabul qilish va birlamchi elektron jismni ko'zdan kechirishga oid yondashuvning mazkur qonunchilik yangiligida aks etgani OAK materiallarida ham qayd etilgan (Davletova, 2025).

Shu tariqa bugungi bosqichdagi asosiy ilmiy muammo «raqamli dalil huquqda tan olinadimi?» degan savol emas. Bu masala normativ jihatdan asosan hal etildi. Endi murakkab savol — raqamli dalilning suddagi ishonchliligi qanday tekshiriladi, turli raqamli manbalar uchun qanday umumiy va maxsus mezonlar qo'llanadi, texnik ustunlik taraflarning protsessual tengligiga aylanib ketmasligi qanday ta'minlanadi? Mazkur maqola ana shu ikkinchi bosqichga, ya'ni raqamli dalilni protsessual baholash va uni qo'llash amaliyotini standartlashtirish muammolariga qaratilgan.

Tadqiqotning maqsadi iqtisodiy sud ishlarini yuritishda raqamli dalillarning amaldagi protsessual maqomini tahlil qilish, ularni tekshirish va baholashdagi huquqiy bo'shliqlarni aniqlash hamda qonunchilik va huquqni qo'llash amaliyotini takomillashtirishga qaratilgan ilmiy asoslangan takliflarni ishlab chiqishdan iborat.

MATERIALLAR VA METODLAR

Tadqiqotning normativ asosini O'zbekiston Respublikasining Iqtisodiy protsessual kodeksi, 2024-yil 21-noyabrda O'RQ-1003-son Qonun, «Elektron raqamli imzo to'g'risida»gi va «Elektron tijorat to'g'risida»gi qonunlar tashkil etdi. Milliy doktrina doirasida O.Sh. Pirmatovning elektron dalillar va sud ishlarini raqamlashtirishga oid tadqiqotlari, K.X. Davletovanning iqtisodiy sud ishlarida axborot texnologiyalarini qo'llash bo'yicha ilmiy natijalari tahlil qilindi. Qiyosiy material sifatida UNCITRALning Elektron tijorat to'g'risidagi namunaviy qonuni, Yevropa Kengashining fuqarolik va ma'muriy ish yuritishda elektron dalillarga oid 2019-yilgi yo'riqnomalari, shuningdek S. Mason, D. Seng, E. Casey va boshqa mualliflarning raqamli dalilning autentifikatsiyasi hamda ishonchligiga oid qarashlaridan foydalanildi.

Formal-yuridik metod yordamida IPKning 66–76²-moddalaridagi dalillar, isbotlash, aloqadorlik, maqbullik va baholash qoidalari o'zaro tizimli tahlil qilindi. Qiyosiy-huquqiy metod milliy normalarni texnologik neytrallik, funksional ekvivalentlik va elektron dalilga nisbatan kamsitmaslik kabi xalqaro yondashuvlar bilan solishtirishda qo'llandi. Tizimli va mantiqiy tahlil raqamli dalilning texnik xususiyatlari bilan protsessual kafolatlar o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlashga xizmat qildi. Huquqiy modellashtirish usuli asosida raqamli dalilni baholash mezonlari, tavsifnoma va dalilning harakatlanish zanjirini qayd etish bo'yicha takliflar ishlab chiqildi.

Maqolada sun'iy statistik ko'rsatkichlardan foydalanilmadi. Ochiq rasmiy sud statistikasida iqtisodiy ishlarining aynan qanchasida screenshot, messenger yozishmasi, platforma jurnali yoki boshqa raqamli dalil qo'llangani muntazam ravishda alohida indikator sifatida e'lon qilinmaydi. Shu sababli miqdoriy umumlashtirish o'rniga normativ, doktrinal va funksional tahlilga ustuvorlik berildi.

TADQIQOT NATIJALARI

IPKning 66-moddasida dalillar iqtisodiy ish bo'yicha taraflarning talablari va e'tirozlarini asoslaydigan holatlar mavjud yoki mavjud emasligini sud qonunda belgilangan tartibda aniqlashi uchun asos bo'ladigan ma'lumotlar sifatida umumiy tizimga kiritilgan. 71-modda faqat ishga aloqador dalillar qabul qilinishini, 72-modda esa muayyan dalil bilan tasdiqlanishi shart bo'lgan holatlarni boshqa dalil bilan tasdiqlash mumkin emasligini belgilaydi. 74-modda sud har bir dalilni aloqadorlik, maqbullik va ishonchlik, dalillar yig'indisini esa yetarlilik nuqtayi nazaridan baholashini nazarda tutadi (IPK, 2018). Demak, 76¹ va 76²-moddalarning kiritilishi raqamli dalil uchun umumiy isbotlash qoidalaridan ajralgan mustaqil «parallel» tizim yaratmagan; u umumiy qoidalarga maxsus raqamli shaklni qo'shgan.

76¹-moddani muhim jihati elektron ma'lumotni nusxalash imkonini tan olish bilan birga, birlamchi elektron jismni ko'zdan kechirishni nazarda tutishidir. Ushbu norma raqamli dalilda «asl manba» masalasiga funksional yondashuvni ifodalaydi. Raqamli fayl qog'oz hujjat kabi yagona fizik nusxa bilan cheklanmaydi: ayni bitlar ketma-ketligi turli tashuvchilarda aynan takrorlanishi mumkin. Shuning uchun raqamli dalilda asl nusxaning ma'nosi ko'proq kelib chiqish manbasi, yaratilish sharoiti, metadata va nusxaning aynan o'xshashligini tekshirish imkoniyati bilan bog'liq.

76²-modda raqamli dalildan ko'chirma nusxa olishga uning yaxlitligi va aynan o'xshashligi saqlangan taqdirda yo'l qo'yadi. Kodeks raqamli dalilning qog'ozda chop etilgan ko'chirmasini taqdim etishga ham ruxsat beradi, lekin notarial tasdiq mavjud bo'lmagan holatda bunday qog'oz nusxani yozma dalil deb hisoblamaydi. Mazkur yechim nazariy jihatdan muhim: skrinshot yoki chop etilgan elektron yozishma raqamli manbaning vizual ifodasi bo'lishi mumkin, ammo u raqamli dalilning barcha texnik rekvizitlarini — metadata, fayl tuzilishi, vaqt tamg'asi yoki o'zgarish tarixini — avtomatik saqlamaydi.

Shu nuqtai nazardan 2024-yildan keyingi ilmiy vazifa raqamli dalilning mavjudligini isbotlashdan uning ishonchliligini amaliy tekshirishga ko'chdi. Pirmatovning dastlabki tadqiqotlarida elektron dalillarni protsessual qonunchilikda alohida aks ettirish muammosi markazda bo'lgan bo'lsa (Pirmatov, 2020), amaldagi qonun buni tan oldi. Endilikda sud amaliyoti uchun raqamli dalilning qaysi xususiyatlari majburiy tekshirilishi, qaysi texnik nuqson dalilning ishonchliligini kamaytirishi va qaysi holatda ekspert yoki mutaxassis jalb qilinishi lozimligi bo'yicha izchil standartlar zarur.

Raqamli dalillarni faqat fayl turi yoki tashuvchisiga qarab tasniflash iqtisodiy protsess uchun yetarli emas. Tekshiruv usulini belgilashda dalil qanday yaratilgani va uning shakllanish jarayoni kim tomonidan nazorat qilinishi muhimroq. Shu mezon asosida uch guruhni ajratish maqsadga muvofiq: inson tomonidan yaratilgan raqamli dalillar; axborot tizimi yoki qurilma tomonidan avtomatik yaratilgan dalillar; inson harakati bilan avtomatik tizim qaydining qo'shilishidan hosil bo'ladigan aralash dalillar.

Birinchi guruhga elektron pochta, messenger yozishmalari, elektron hujjatlar, foydalanuvchi tayyorlagan audio-video materiallar va elektron jadvallar kiradi. Bu turdagi dalilda asosiy tekshiruv savollari mualliflik va identifikatsiyaga qaratiladi: akkaunt yoki elektron pochta manzili kimga tegishli; xabarni aynan shu shaxs yuborganmi; xabarning to'liq konteksti mavjudmi; elektron material keyinchalik tahrirlanganmi? Masalan, faqat Telegram yozishmasining skrinshoti xabar mazmunini ko'rsatadi, biroq akkaunt egasi, yozishmaning to'liqligi va tasvirning o'zgartirilmaganligini o'z-o'zidan isbotlamaydi.

Ikkinchi guruhga bank tranzaksiya jurnali, server logi, avtomatik vaqt belgisi, kirish-chiqish qaydi, GPS ma'lumoti, sensor yoki dasturiy tizimning avtomatik hisob-kitobi kiradi. Bu yerda klassik ma'nodagi «muallif» mavjud emas. Dalilni tekshirish tizimning odatiy ishlash tartibi, qayd qaysi hodisa natijasida hosil bo'lishi, server vaqti qanday sinxronlanishi, ma'lumotni qo'lda tahrirlash vakolati kimda ekanligi va o'zgarishlar audit jurnalida saqlanishi kabi savollarga ko'chadi. Kompyuter tomonidan avtomatik yaratilgan ma'lumot inson aralashuvi kamligi sababli avtomatik ravishda mutlaq ishonchli bo'lib qolmaydi; noto'g'ri sozlama, dasturiy xato yoki administrator aralashuvi natijaga ta'sir qilishi mumkin (Casey, 2011; Mason & Seng, 2021).

Uchinchi guruh — aralash raqamli dalillar — iqtisodiy nizolarda ayniqsa ko'p uchraydi.

Masalan, foydalanuvchi marketplace platformasida buyurtma beradi, tizim esa buyurtma vaqti, IP-manzil, to'lov holati va keyingi o'zgarishlarni avtomatik qayd qiladi. Huquqiy harakat inson tomonidan bajarilgan, lekin uning isbotlovchi izi platforma tomonidan yaratilgan. Bunday dalilda shaxsni identifikatsiya qilish bilan birga tizim qaydining yaxlitligi ham tekshirilishi kerak.

Blockchain texnologiyasi ham aynan shu kontekstda baholanishi lozim. Pirmatov (2023b) blockchain asosidagi raqamli dalillarni baholash muammolarini alohida tadqiq qilgan.

Blockchain yozuvlar ketma-ketligi va keyingi o'zgarishlarni aniqlash imkoniyatini kuchaytirishi mumkin, biroq blokka dastlab noto'g'ri yoki boshqa shaxsga tegishli ma'lumot kiritilgan bo'lsa, texnologiya mazkur faktning material jihatdan haqqoniyligini o'z-o'zidan ta'minlamaydi. Shunday ekan, texnik o'zgarmaslik bilan huquqiy haqqoniylilikni tenglashtirish mumkin emas.

Raqamli dalilning isbotlovchi kuchini oldindan belgilab qo'yish protsessual nazariyaga zid. Sud IPKning 74-moddasi asosida har bir dalilni ishning boshqa materiallari bilan birgalikda baholaydi. Biroq raqamli shaklning o'ziga xosligi umumiy mezonlarni aniq texnik-huquqiy savollar bilan to'ldirishni talab etadi. Xalqaro yondashuvlarda elektron axborotni faqat elektron shaklda ekani sababli kamsitmaslik, funksional ekvivalentlik va texnologik neytrallik tamoyillari ilgari suriladi (UNCITRAL, 1996). Yevropa Kengashi esa elektron dalilning ishonchliligi, saqlanishi, uzatilishi va yaxlitligiga e'tibor qaratadi (Council of Europe, 2019). Ushbu yondashuvlar hamda IPKning umumiy isbotlash qoidalaridan kelib chiqib, iqtisodiy sud uchun sakkiz mezonli funksional model taklif etiladi.

Aloqadorlik va maqbullik umumiy protsessual mezonlar bo'lsa-da, raqamli muhit ularning mazmunini murakkablashtiradi. Masalan, boshqa shaxsning akkauntiga ruxsatsiz kirib olingan yozishma texnik jihatdan haqiqiy bo'lishi mumkin, biroq uni olish usuli shaxsga doir ma'lumot, yozishmalar siri yoki boshqa muhofaza qilinadigan manfaatlarga zid bo'lsa, maqbullik masalasi paydo bo'ladi. Aksincha, qonuniy olingan elektron fayl nizoning predmetiga aloqador bo'lmasa, u haqiqiy bo'lishiga qaramay ish uchun dalil sifatida ahamiyat kasb etmaydi.

Haqiqiylik dalilning ko'rsatilayotgan manbaga tegishliligini anglatadi. Elektron pochta bo'yicha jo'natuvchi va qabul qiluvchi manzil, texnik sarlavhalar, xat yuborilgan vaqti va ilovalar; messenjerda akkaunt yoki telefon raqami, qurilmadagi asl holat va suhbat ketma-ketligi; elektron hujjatda elektron raqamli imzo va boshqa identifikatsiya rekvizitlari tekshiruvga xizmat qiladi. «Elektron raqamli imzo to'g'risida»gi O'RQ-793-son Qonun elektron imzoning huquqiy asoslarini belgilaydi, biroq elektron imzo mavjudligi dalilning ishga aloqadorligini yoki undagi faktning moddiy jihatdan haqqoniyligini avtomatik tasdiqlamaydi. Ishonchlilik esa dalilni hosil qilgan axborot tizimi yoki jarayonning odatda to'g'ri ishlashi, xato ehtimoli, tizim sozlamalari hamda administratorning qaydlarga aralashish vakolati bilan bog'liq. Shu sababli avtomatik shakllangan bank yoki platforma qaydini baholashda faqat natijaning o'zi emas, uni yaratgan tizimning ishlash mantig'i va audit izlari ham tekshirilishi lozim.

Yaxlitlik raqamli dalil mazmunining o'zgarmaganini tekshirishga qaratilgan. Xesh qiymati bu vazifada samarali texnik vosita: fayldagi eng kichik o'zgarish ham boshqa xesh qiymatini hosil qiladi. Lekin xeshning huquqiy imkoniyatini mutlaqlashtirish mumkin emas.

Xesh «ushbu ikki nusxa bir xilmi?» savoliga javob beradi, «fayldagi dastlabki ma'lumot to'g'rimi?» savoliga emas. Shu sababli yaxlitlik haqiqiylik va ishonchlilik bilan birga baholanishi zarur.

To'liqlik va kontekst ayniqsa skrinshotlar va yozishmalarda muhim. Bir xabarning oldingi yoki keyingi qismi yashirilsa, uning ma'nosi o'zgarishi mumkin. Videoning qisqa parchasi voqeaning boshlanishi yoki yakunini ko'rsatmasligi, elektron jadval esa formula va manba ma'lumotlarisiz noto'g'ri xulosaga olib kelishi mumkin. Sud zarur holatda ajratib olingan fragment emas, to'liq suhbat, fayl tarixi, ilovalar va boshqa bog'liq ma'lumotlar bilan tanishishga intilishi kerak. Vaqt aniqligi iqtisodiy nizolarda alohida ahamiyat kasb etadi. Oferta yuborilgan, aksept qabul qilingan, to'lov amalga oshirilgan, elektron buyurtma bekor qilingan yoki majburiyat muddati tugagan vaqt nizoning natijasiga ta'sir qilishi mumkin.

Qurilma vaqti server vaqtiga mos kelmasligi, vaqt zonasi noto'g'ri ko'rsatilishi yoki tizim soati o'zgartirilishi ehtimoli mavjud. Shu sababli muhim holatlarda vaqtning qaysi texnik manbaga tayangani ham aniqlanishi lozim.

Qayta tekshiriluvchanlik tortishuv prinsipining raqamli ifodasidir. Bir tarafning shaxsiy kabinetida ko'rinadigan, lekin boshqa taraf yoki sud mustaqil tekshira olmaydigan ma'lumotga faqat uning texnik ko'rinishi sababli ustun isbotlovchi kuch berish to'g'ri emas. Qarshi taraf dalilning manbasi, shakllanish usuli va muhim metadata bilan tanishishi, zarur bo'lsa ekspert yoki mutaxassis yordamida e'tiroz bildirish imkoniga ega bo'lishi kerak.

Elektron pochta iqtisodiy muomalada shartnoma shartlarini kelishish, hisob-kitob yuborish, majburiyat bajarilganini tasdiqlash yoki e'tiroz bildirish vositasi sifatida keng qo'llanadi. Elektron xatning oddiy chop etilgan nusxasi matnni ko'rsatadi, biroq texnik sarlavhalar, yuborish marshruti, server vaqti va ilova fayllari haqidagi ma'lumotlarni to'liq aks ettirmasligi mumkin. Nizo xatning muallifi yoki yuborilgan vaqtiga taalluqli bo'lsa, asl elektron xat yoki eksport qilingan texnik nusxani tekshirish ishonchliroq natija beradi.

Messenjer yozishmalarida asosiy xavf kontekst va identifikatsiya bilan bog'liq. Telefon raqami yoki akkaunt nomining o'zi shaxsni har doim ham mutlaq aniqlamaydi; qurilmadan boshqa shaxs foydalanishi, akkaunt qayta ro'yxatdan o'tkazilishi yoki ayrim xabarlar o'chirib tashlanishi mumkin. Shu bois sud yozishma mazmunini taraflarning boshqa harakatlari, shartnoma, to'lov, qo'ng'iroq yoki platforma qaydlari bilan solishtirishi kerak.

Skrinshot tez saqlash vositasi sifatida amaliy jihatdan qulay, ammo u raqamli dalilning eng kam texnik ma'lumot saqlaydigan shakllaridan biridir. Screenshotda ko'rsatilgan sahifa qaysi manzilda joylashgani, akkaunt egasi kimligi, tasvir qachon olingani yoki tahrirlangan-tahrirlanmagani har doim ham bilinmaydi. Shu sababli screenshotni avtomatik ravishda rad qilish ham, uni mustaqil va yetarli dalil deb qabul qilish ham to'g'ri emas. Uning bahosi manba va boshqa dalillar bilan tasdiqlanishiga bog'liq bo'lishi kerak.

Bank va elektron to'lov tizimi qaydlari ko'pincha katta ishonchga ega deb qabul qilinadi, chunki ular muntazam avtomatlashtirilgan biznes jarayonida hosil bo'ladi. Biroq bunday ma'lumotlarda ham operatsiya identifikatori, server vaqti, tranzaksiya holati, bekor qilish yoki qaytarish yozuvlari va tizimdagi o'zgarishlar tarixi muhim. Sud «bank tizimidan olingan» degan nomning o'zi bilan cheklanmasdan, aynan qaysi qayd qanday yuridik fakti tasdiqlashini aniqlashi kerak.

Platforma va server jurnallari iqtisodiy nizolarda alohida ahamiyatga ega, chunki zarur dalil ko'pincha nizoning tarafida emas, marketplace, aloqa operatori, bank, logistika xizmati yoki boshqa uchinchi shaxsning axborot tizimida bo'ladi. Bu holat axborot asimmetriyasini keltirib chiqaradi: yirik platforma o'zidagi texnik tarixga to'liq kirish imkoniga ega, kichik tadbirkor esa faqat ekranda ko'ringan ma'lumotni saqlab qolishi mumkin. Protessual tenglikni ta'minlash uchun dalilni talab qilib olish va yo'qolib ketishidan oldin saqlab qolish mexanizmlari tezkor ishlashi kerak.

TAHLIL VA MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari O'zbekiston iqtisodiy protsessida raqamli dalillarni normativ tan olish bo'yicha muhim bosqich bosib o'tilganini, biroq baholash standartlari hali umumiy tushunchalar darajasida qolayotganini ko'rsatadi. IPKning 74-moddasida ishonchlilik mezonini mavjud, 762-modda esa yaxlitlik va aynan o'xshashlikni tilga oladi. Biroq elektron pochta, messenjer, skrinshot, server jurnali yoki avtomatik tizim qaydini tekshirishda sud aynan qanday minimal savollarni aniqlashi kerakligi kodeksda batafsil ochildirilmagan.

Normativ hujjatda har bir texnologiya uchun alohida qoida yozish ham maqsadga muvofiq emas, chunki platforma va dasturlar tez o'zgaradi. Shuning uchun eng maqbul yo'l — texnologik neytral funksional mezonlarni shakllantirish.

Birinchi taklif sifatida O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi tomonidan raqamli dalillarni tekshirish va baholashga oid tavsiyaviy tushuntirishlar ishlab chiqilishi maqsadga muvofiq. Unda muayyan Telegram, WhatsApp yoki boshqa servis nomi emas, balki manbani identifikatsiya qilish, kontekstni saqlash, metadata va vaqtni tekshirish, yaxlitlikni aniqlash, qarshi tarafga qayta tekshirish imkonini berish kabi funksional talablar belgilanishi kerak. Bu yondashuv texnologik neytrallikni saqlaydi va yangi platforma paydo bo'lganda qoidaning darhol eskirib qolishining oldini oladi.

Ikkinchi taklif — raqamli dalil bilan birga soddalashtirilgan «raqamli dalil tavsifnomasi»ni taqdim etish institutini joriy etish. Tavsifnomada dalilning nomi va manbasi, yaratilgan yoki olingan sana-vaqti, elektron qurilma yoki axborot tizimi, fayl turi, nusxa olish usuli, mavjud bo'lsa xesh qiymati, elektron imzo yoki vaqt belgisi, shuningdek dalilni olgan va taqdim etgan shaxs haqidagi ma'lumotlar ko'rsatiladi. Bunday hujjat dalilga oldindan isbotlovchi kuch bermaydi. Uning vazifasi — sud va qarshi taraf uchun tekshiruv yo'nalishini aniq belgilash.

Tavsifnomaning ayrim maydonlari to'ldirilmaganligi dalilni avtomatik rad etish uchun asos bo'lmasligi kerak.

Mazkur yondashuvni normativ mustahkamlash uchun IPKning 76²-moddasini quyidagi mazmunga yaqin yangi qism bilan to'ldirish mumkin: «Raqamli dalilni taqdim etuvchi shaxs imkon qadar uning manbasi, yaratilgan yoki olingan sana va vaqti, dalil mavjud bo'lgan elektron qurilma yoki axborot tizimi, nusxa olish usuli, ma'lumotlar yaxlitligini tekshirish imkonini beruvchi nazorat qiymati hamda dalilni olgan shaxs to'g'risidagi ma'lumotlarni ko'rsatadi.

Mazkur ma'lumotlarning to'liq taqdim etilmaganligi raqamli dalilni qabul qilishni rad etish uchun o'z-o'zicha asos bo'lmaydi». Bu taklif protsessni ortiqcha formallashtirmasdan, raqamli dalilning kelib chiqishini kuzatish imkonini oshiradi.

Uchinchi taklif — dalilning harakatlanish zanjirini, ya'ni kim tomonidan, qachon, qaysi manbadan olingani, qaysi nusxalar yaratilgani va qanday texnik o'zgarishlar amalga oshirilganini qayd etishdir. Jinoyat protsessidagi qat'iy «chain of custody» modelini iqtisodiy protsessga to'liq ko'chirish shart emas. Biroq katta hajmdagi server ma'lumotlari, korporativ elektron arxivlar yoki audio-video materiallarda dalilning nusxalanishi va saqlanish tarixini qayd etish uning yaxlitligi yuzasidan bahslarni kamaytiradi.

To'rtinchi taklif uchinchi shaxs platformasidagi ma'lumotlarni saqlab qolish bilan bog'liq. IPKda dalillarni ta'minlash instituti mavjud, ammo raqamli ma'lumotlar tez o'chirilishi yoki platformaning odatiy saqlash muddati tugashi mumkin. Shuning uchun amaliy tushuntirishlarda sudning platforma operatori yoki axborot tizimi egasiga nizoga daxldor ma'lumotni vaqtincha o'chirib yubormaslik va saqlab turish haqidagi talabni tezkor yuborishi mumkinligi aniq yoritilishi lozim. Bu ayniqsa tarafning o'zi dalilni to'liq ko'chirib ololmaydigan holatlarda muhim.

Beshinchi taklif — mutanosiblik. Raqamli dalilni tekshirish uchun zarur bo'lgan ma'lumot hajmi nizoning ehtiyoji bilan chegaralanishi kerak. Bitta yozishmani tekshirish uchun korxonaning butun serverini yoki xodimning barcha shaxsiy ma'lumotlarini oshkor qilish talab etilishi tijorat siri, shaxsga doir ma'lumotlar va uchinchi shaxslar manfaatlariga ortiqcha aralashuv bo'lishi mumkin.

Sud talab qilinadigan ma'lumotning davri, turi va nizoga bevosita daxldor qismini aniqlashi, texnik tekshiruvning yetarliligi bilan maxfiylik o'rtasida muvozanat saqlashi zarur.

Ushbu takliflarning umumiy mantig'i raqamli dalilga alohida «yuqori» yoki «past» isbotlovchi kuch berish emas. Elektron shaklning o'zi dalilni na ishonchli, na shubhali qiladi.

Raqamli muhitning vazifasi sudga ko'proq texnik izlar berishi mumkin; protsessual huquqning vazifasi esa ushbu izlardan taraflar tengligi, tortishuv va sudning mustaqil bahosi saqlangan holda foydalanishdir.

XULOSA

O'tkazilgan tahlil iqtisodiy sud ishlarini yuritishda raqamli dalillarning huquqiy maqomi O'zbekistonda yangi bosqichga kirganini ko'rsatadi. 2024-yilgi O'RQ-1003-son Qonun bilan IPKga 76¹ va 76²-moddalarning kiritilishi elektron ma'lumot va raqamli dalil tushunchalarini normativ jihatdan ajratdi, raqamli dalildan nusxa olish va uni saqlashning boshlang'ich protsessual asoslarini belgiladi. Shu sabab bugungi asosiy muammo raqamli dalilni tan olish emas, uning ishonchliligini bir xil va tekshiriladigan mezonlar asosida baholashdan iborat.

Raqamli dalilning protsessual qiymatini aniqlashda aloqadorlik, maqbullik, haqiqiylik, yaxlitlik, ishonchlik, to'liqlik, vaqt aniqligi va qayta tekshiriluvchanlik mezonlari o'zaro bog'liq holda qo'llanishi kerak. Ularning birortasini mutlaq mezon sifatida ko'rish mumkin emas. Xesh qiymati nusxalarning bir xilligini tekshiradi, biroq dastlabki ma'lumotning haqqoniyligini isbotlamaydi; elektron imzo muallif va hujjat o'rtasidagi bog'liqlikni kuchaytiradi, biroq hujjatning nizoga aloqadorligini avtomatik tasdiqlamaydi; skrinshot mazmunni ko'rsatadi, biroq kontekst va manbani mustaqil tasdiqlashga doim ham yetarli emas.

Huquqni qo'llash amaliyotini takomillashtirish uchun Oliy sudning texnologik neytral tekshiruv mezonlarini ishlab chiqishi, raqamli dalil tavsifnomasini joriy etish, dalilning harakatlanish tarixini qayd etish, uchinchi shaxs platformalaridagi ma'lumotlarni tezkor saqlab qolish va raqamli tekshiruvda mutanosiblikni ta'minlash maqsadga muvofiq. IPKning 76²-moddasida raqamli dalilning manbasi, olinishi va yaxlitligini tekshirishga imkon beruvchi asosiy ma'lumotlarni taqdim etishga oid dispozitiv norma mustahkamlanishi mumkin.

Mazkur yondashuv raqamli dalillar bilan ishlashni ortiqcha texnik formallikka aylantirmasdan, sud qarorining asoslanganligini oshirishga xizmat qiladi. Raqamli dalilga ishonch uning zamonaviy texnologiyada yaratilganidan emas, balki kelib chiqish manbasi ochiqligi, mazmuni o'zgarmaganligi, konteksti saqlanganligi va qarshi taraf hamda sud tomonidan qayta tekshirilishi mumkinligidan kelib chiqishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Casey, E. (2011). Digital Evidence and Computer Crime: Forensic Science, Computers and the Internet (3rd ed.). Academic Press.
2. Council of Europe. (2019). Electronic Evidence in Civil and Administrative Proceedings: Guidelines and Explanatory Memorandum. Strasbourg. <https://www.coe.int/en/web/cdcj/activities/digital-evidence>
3. Davletova, K. X. (2025). Iqtisodiy sud ishlarini yuritishda axborot-texnologiyalarini qo'llashning o'ziga xos xususiyatlari [PhD dissertatsiyasi avtoreferati]. O'zbekiston Respublikasi Huquqni muhofaza qilish akademiyasi. <https://oak.uz/pages/26916>
4. Mason, S., & Seng, D. (2021). Electronic Evidence and Electronic Signatures (5th ed.). London.

5. O'zbekiston Respublikasining Iqtisodiy protsessual kodeksi. (2018, 24-yanvar). Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi. <https://lex.uz/docs/-3523891>
6. O'zbekiston Respublikasining 2024-yil 21-noyabrdagi O'RQ-1003-son 'O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga raqamli dalillar bilan ishlash tizimini takomillashtirishga qaratilgan o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida'gi Qonuni. <https://lex.uz/docs/-7228758>
7. O'zbekiston Respublikasining 2022-yil 12-oktabrdagi O'RQ-793-son 'Elektron raqamli imzo to'g'risida'gi Qonuni. <https://lex.uz/docs/-6234904>
8. O'zbekiston Respublikasining 2022-yil 29-sentabrdagi O'RQ-792-son 'Elektron tijorat to'g'risida'gi Qonuni. <https://lex.uz/docs/-6213382>
9. Pirmatov, O. Sh. (2020). The procedural aspects of electronic evidence in civil litigation: Experience of Uzbekistan. PalArch's Journal of Archaeology of Egypt/Egyptology, 17(7), 9192–9199. <https://archives.palarch.nl/index.php/jae/article/view/3857>
10. Pirmatov, O. Sh. (2023a). Fuqarolik sud ishlarini raqamlashtirish va virtuallashtirish [DSc dissertatsiyasi avtoreferati]. Toshkent davlat yuridik universiteti. <https://oak.uz/pages/14906>
11. Pirmatov, O. (2023b). Problems of evaluation of digital evidence based on blockchain technologies. JANUS.NET e-journal of International Relations, 14(1). <https://doi.org/10.26619/1647-7251.14.1.01> <https://doi.org/10.26619/1647-7251.14.1.01>
12. Pirmatov, O. (2024). Legal nature of evidence in economic and civil court proceedings. Web of Scientist: International Scientific Research Journal, 5(1). <https://wos.academiascience.org/index.php/wos/article/view/4645>
13. UNCITRAL. (1996). UNCITRAL Model Law on Electronic Commerce with Guide to Enactment. United Nations. https://uncitral.un.org/en/texts/ecommerce/modellaw/electronic_commerce